

تورک یوردی

ناشری : تورک یوردی

مدیری : محمد امین

۱۶ مایس ۱۳۲۹

۳ جلد

صافی ۱۶

بی بی
74
①

تاریخ و آثار عتیقه

احمد بك آغايف طرفندن دارالفنونده تقرر ايدىلىكك باشلانان « تورك مدنيتى تاريخى »
درسلىرىنى بو صاييدن باشلايهرق منظمأ درج ايدىورز :

تورک مدنيتى تاريخى

مقدمه

أفديلر ،

سزى بورايه جلب ايدن عامل - شك و شبهه يوقدركه - عثمانلى دارالفنوننده
يكنى تأسس ايتمش اولان « تورك مدنيتى تاريخى » كرسيسيدر . شوكرسينك
تأسيسى تورك اولانلرده غايت طبيعى اولارق برچوق اميدلر توليد ايتمكك
برابر « تورك مدنيتى تاريخى » نى دېكلكه مك شوق و هوسنى ده اويانديرردى ؛
تورك اولمايانلرده ده ، ينه طبيعى اولارق ، شمدي يه دك موجوديتنى تخمين بيله
ايتمديكلرى بر « تورك مدنيتى » حقنده مراقى موجب اولدى ؛ بونككك برابر ،
ينه شك و شبهه دن خالى دكلدركه ، يكنى كرسينك تأسيسنى ايشيدنلرك برچوقلرند
شوتجىدد برتبسم استهزا كارانه ايله قارشيلانمشدر . بونلردن بعضيلرى : « عجباً
تورك مدنيتى تاريخى وارميدر ؟ » طرزنده سؤال ايراد ايله مشلردر ! و شوسؤاله
ينه برتبسم استهزا كارانه ايله جواب ويرمشلردر !

بزافكار عامه ده يرلشمش اولان شو طرز تفكرى نه چوق كورمه لى يز ،
نهد اوكا قيزمالى يز ؛ بو ، توركار حقنده تصنيع ايدلمش برچوق افسانه لردن ،
دستانلردن ، حكايه لردن ، ديدى قوديلردن بريسيدر ؛ بونلردن دولايى بز توركار
اك اول كندى كنديمزه قيزمالى يز ، كندى كنديمزه كوسمه لى يز . افكار عامه
دينيلن شى - دوغرو يا گلش - تكرر ايتمش اولان بعض عقيده لرك ، فكرلرك
اذهان ناسده يرلشمه سندن متولد براعجوبه در ! بز توركار تا اولدن بو حقيقتى
اولدينى كې كورمه ليدك ، درك ايتمه ليدك و حقمرده ايجاد ايديلن تصنيعاتى رد

ایتمکله برابر کندی موجودیتى موزى ، موجودیت مغنویه موزى ، فعالیت دماغیه وقلیه موزى جهانہ گوسترملى ايدك! فقط بز بونى يامادق؛ حقمزده ايجادايديلن تصنيعاتى ، افتالرى ، اسنادلرى يالگىز سكوته قارشيلامقله قالمادق ، کندیمزده اونلرى قبول و تصديق ايدر گى داوراندق . بوگون بيله لسان ادبمزده « تاتار بدگردار ، جنگيز فته انگيز ، اتراك بى ادراك ، تورك يغماسگر » گى تراكيه زياده سيله تصادف ايديلير ! بز دقت ايمه دك كه بيگلرجه سنه لردن برى اقوام سائرہنى اوگلرينه آلارق سوروكله ين اقوام تورانيه شو مغلوب قوملر ، عرقلر بوقدر فتوحاتى ، حاکميتلرى ، غلبه لرى عفو ايميه جکلردر ، ميدان کاروزارده غيب ايتمش اولدقلرى تفوقك انتقامنى ، هيچ اولمازسه ، قلم ايله ، شعر ايله ، افکار عامه يي اغفال و اضلال ايله آلمغه قويولا جکلردر؛ تورکلرى صحائف تاريخده يالگىز تخريبکار ، خونخوار برعامل صورتنده تصوير ايميه چاليشا جکلردر .

ويزيغوتلرک ، اوستروغوتلرک ، وانداللرک غرب ايمپراطورلغنى ، رومايى استيلا ايمه لرى هونلرک و آتيلانک غول مملکتى استيلاسى ايله مقابله و مقايسه ايديلسين : برنجيلرک اجرا ايتمش اولدقلرى تخريب ، دهشت و وحشت ايکجيلرککندن قات قات شديد اولدينى حالده آوروپا مورخلى اونلرى اونوتمش ، عفو ايتمش لردر ؛ حال بوکه بريکيلر حقنده توپلرى اورپرده جک لوحه لرک تصويرندن اليومده کنديلرني آلاميورلر ! يونانيلر ، ايرانى ماکدونىالى اسکندر زماننده استيلا ايديورلر ؛ قوجامان و يوکسک ايران مدنيتنه نهايت ويرييورلر ؛ ايران حياتى آلتى يوز سنه لک برمدت ايچون عادتاً چوکش ، محو اولمش گى هيچ برائر گوسترميور ! ينه عيني ايرانى تورکلر ، محمود غزنوى و سلجوقيلر زماننده استيلا ايديورلر ؛ ايران يکيدن عادتاً احيا ايديليور ؛ ايران مدنيتى اوج اعلايه وارييور ؛ لسان و ادبيات فارسيه ايران تاريخده امثالنى گورمدکلرى بر انبساط بولور بر درجه کاله وارييور ! فقط ايشته طالعتک معکوس تجلياتنه بايکىز ، اسکندر رومى ايرانيلرک نظرندۀ عادتاً برملى قهرمان ماهيتنى آلديني حالده تورکلر سايه سنده درجه کاله و اوج اعلايه وارمش اولان فارسى ادبيات و لسانى تورکلر حقنده تحقيقات و تصنيعاتله دولودر ! کذا استانبولک

وِیزانِسک صلیبیون و عثمانلیلر طرفلرندن استیلالرینی مقابله و مقایسه ایدنگیز ،
شواکی استیلا آراسنده کی فرق عظیمی نظر دقته آلاق افکار ناسده کی معکوس
انعکاساتی ده دوشوننگیز ! بوکی امثال او قدر چوقدر که سایمق ایله بیتمز .

وایشته شو مثاللردن آکلاشیلدینی وجه ایله حقمزده ایجاد ایدلمش اولان
تصنیعات و اسناداتی رد ایتک ، عرقزک ، قومزک بشریته ایضا ایتمش اولدینی
خدمتلی ، تاریخ اجدادیمزک محتوی بولندینی مفاخری ارانه ایلک تورکک
خیالنه ، فکرینه کلمه مشدر . و بوغریب حالتکده باشلیجه ایکی سببی واردر :
بریدی تورک که خاص اولان محویت و تواضع .. فی الحقیقه محویت بر فضیلت در ؛
لکن حدود معقوله و مقبوله سی دائره سنده .. بودائره بی کچدمی آرتق فضیلت
دگیل ، نقیصه و قباحت ماهیتی اکتساب ایدر . و بز تورکلر ، فطرتاً حائر
بولوندیغمز فضیلتی نقیصه درجه سنه قدر کتیردک ! حقمزده مغلوبلر و یادشمنلر
طرفندن ایجاد ایدیلن تصنیعاته ، اسناداته قارشى چیقماق ؛ بوگون بیله جیقمیورزا
مدیحهلر ، رَجَز [*] ، قصیده و تفاخر تورکک بر وقار و تمکین ، جدی و آغیر
باش طبیعتنه اویمیور . بوتون بونلره تورک ، افعالی ایله جواب ویرمک ایتیور
و ظن ایدیور که بشریت ده اونی افعالنجه تقدیر ایده جکدر ؛ حالوکه آلدانیور ،
حسن عدالت و نصفت وجدان بشرده داها بودرجه بی بولسادی ؛ کندیشی
اونوتانلری ، فضله محویه مبتلا اولانلری بشریت ده اونوتیور . حیاتده برازده
رجز خوانلق لازمدر . انسانلرک قسم اعظمی فعلدن زیاده قولة اعتبار ایدرلر .
دماغلرندن زیاده کوزلرینه ، قولقلرینه تابع اولورلر ! بز تورکلر حیانت شو
جهتیه ده بحق تقدیر ایده مدک و آچیقجه سویلیه لم ، باشقلری کی کندیمزی (ره قلام)
ایده مدک ! یا خود فضله بر غرورله شو (ره قلام) . تنزل ایتدک .

ایکنجی سبب ده - که ماهیت اعتباریله برنجیسی ایله توأمدر - تورک که خاص
اولان (محیطه قایلیمق) نقیصه سی در ! تورک هیچ بر زمان ، حتی حاکم ، غالب ،
غالب مطلق اولدینی ، یعنی اراده و ایسته گنی تنفیذ ایتدیرمک ایچون قارشیسنده

[*] رجز ، عرب جنکاورلرینک مصارعه میدانده کندی انساب و اوصافی ذکر
ایده رک فخریه ده بولونمالریدر .

هیچ بر مانعه گورمديگي حالده بيله ديگريڻك شخصيتني اُزه رڻك، قيره رڻك كندى شخصيتني Imposer ايتمك، يعنى جبراً قبول ايتديرمك ايسته مز ! بالعكس باشقه سڻك شخصيته رعايت و حرمتي كنديسى ايچون بر جواتمردلك، بر اصالت و نجات شرطى عد ايدر؛ بالخاصه قارشيسنده مغلوب بر كيمسه بولونديغى وقت ! لسانمزده موجود مثلاً « دوشه نه وورمازلر » گي بر چوق ضروب امثال توركك مغلوب حقنده كي عاليجنابلغنى ارانه ايتمكه كافيدر. عثمانلى تاريخى مغلوب بر جهته معاونتبه باشليور. تاريخ ائمه بونك امثالى گورولمه مشدر ! مغلوب بر محيطك شخصيت ماديه و مغنويه سڻه رعايت ايتمك، فى الحقيقه غالب بر قوم ايچون افتخار ايديله جك بر فضيلت عاليه در؛ فقط شو فضيلتي ده سوء استعمال ايتمه مليدر؛ ايدلديتى يڻه نقيصه عد اولونور. حالبوكه ايشته بز توركلر بوفضيلتي ده نقيصه درجه سڻه وارد يردق؛ باشقه سڻك شخصيته رعايت و حرمت دوشونجه سى بزى كندى بزى اونوتمق، ايچنده بولونديغمز محيطك اسيرى اولمق دركه سڻه وارد يردى؛ بو طريقده تورك او قدر ايلرى گيتدى كه غالب ايكن حقيقتده مغلوب اولدى؛ كندى لسانى، ادبياتى، غننه تاريخيه سنى، مفاخر اجدادىنى اونوتدى؛ سايه سنده اقوام سائر احياء ايديليركن، لسانلرى، ادبياتلرى، فعاليت اقتصاديه لرى انكشاف بولوركن - تورك كندى كندى اونوتدى و يالگىز بونلرك ياشاماسنى دوشوندى. داها ايلرى يه گيتدى : مغلوب و تابع اولان، لکن هيچ بر زمان كنديلارنى اونوتماش و حال تابعيت و مغلوبيتلرني عفو ايتمه مش اولانلر طرفدن كنديسى حقنده ايجاد و تصنيع ايديلن اسناداتى، تحقيراتى بيله قبول ايتدى، كندى لسانه آلدى، كندى ذهنيته صوقدى. يوقارنده اشارت ايتمش اولديغمز « اتراك بي ادراك، تاتار بدگردار » گي تزييفكار تركيبلك كافه سنى بز، بوايشته قاپيلمش اولديغمز مغلوب و منفعل محيطلردن آلدق.

محمود غزنوى نيشابورلى، ابو القاسم فردوسى يه - قوم فرسك غننه و آثار قديمه سنى ديريلمك و جانلاندرمق ايچون قرق بيك بيتلك بر داستان يازمق ايچون بهر بيته بر آلتون ويريور. شاعر مشار اليه شو تشبث عظيمى اجرا ايدىور و منسوب اولديغى فارسى قومنه ابراز ايتديكى خدمت عاليه يي كنديسى بيله تقدير ايدهرك مقام افتخارده بحق ديوركه :

« بس رنج بردم درین سال سی - عجم زنده کردم بدین پارسی »

عینی زمانده ده احسان و سماحتی سایه سنده شو عظیم تشبثی اجرایه موفق اولدینی
ولی نعمتی تورک حکمدارینی تزییف ایتمکدن ده توقی ایتیور؛ کتابنک دیباچه سنده
محمود غزنوی حقنده یازمش اولدینی پارلاق بر هجوده دییورکه :

« ایا شاه محمود کشور کشای - زمن کرنترس بترس از خدای »

« توبد دین و بدکیش خواندی مرا - منم شیرنر میش خواندی مرا »

« اگر شاهرا شاه بودی پدر - مرا بر نهادی بستر تاج زر »

« اگر مادر شاه بانو بدی - مرا سیم وزر تا بز انوبدی »

بوراده بر ملاحظه ایرادی وارددر : تورکلر آسیای غربیه دوغرو
یورودکلری زمان بدوی و مدنیتمدن عاری اولدقلری ایچون هر نه قدر قوت
بازولری سایه سنده قارشیلرینه چیقان اقوام مدنییه مغلوب ایتدیلسده معناً
اونلره مغلوب اولمق، تمثیل ایدمک مجبوریتده ایدیلر؛ بز شو مطالعهیه قارشی
دیرز: اولا تورکلرک آسیای غربیه یورودکلری زمان مدنی اولوب اولمادقلری
جای سؤالدر . بز شو سؤاله آتیا جواب ویره جگیز و صلاحیتدار ذواتک
بو خصوصده کی رایلیرینه ده ارانه ایدم جگیز ؛ فقط شیمدیملک تورکلرک آسیای
غربیه دوغرو کلدکلری زمان بدوی اولدقلرینه قبول ایتسهک بیله - بونلکه
تورکلرک باشقه محیطلره اسیر اولمق مجبوریتده بولوندقلری نظریه سنی قبول
ایدمه یز؛ زیرا عینی وضعیتده بولونمش اولان اقوام سائر نک امثالی تماماً بونک
عکسینی اثبات ایدیور . مثلاً فرانقلر ، آلمانلر ، ویزیغوتلر ، اوستروغوتلر
روما ایمپراطورلغنی استیلا ایتدکلری و رومانک انقاضی اوزرنده تأسیس حکومت
ایتدکلری ائساده البته مدنیتهجه رومانلرک دون ایدیلر ؛ مع مافیه بونلردن
هیچ بریسی نه کندی لسانی ، نه عنعنات تاریخیه سنی ، نه ادبیاتی ، نه ده
شخصیت معنویه سنی غیب ایتدی ؛ کذا عربلر - ایران و یونانی استیلا ایتدکلری
زمان البته مدنیتهجه اونلردن دون بر حالد ایدیلر ؛ فقط عربلر ده کندیلرینه هیچ
بر زمان اونو تمادیلر . حالبوکه دیگر طرفدن عثمانیلر یونانی استیلا ایتدکلری
ائساده - مدنیته اسلامییه تشخیص و تمثیل ایتمکده اولان عثمانیلرک بیرانه نلردن

داها یوکسک بر مدینته مالک اولدقلرینی کیسه انکار ایده مز . بونکله برابر
 عثمانیلرده بیزانسه آیاق باصار باصماز ، بیزانس محیطه قاپیلیورلر !
 بوراسی محققدرکه محیطه قاپیلمق ، حاکم و غالب اولدیغی حالده کندیسینی
 باشقلرینه قایدیرمق ، کندی شخصیتی اونوتمق - یالکز تورکلره مخصوص
 بر حالدر !

فقط سبب نه اولورسه اولسون نتیجه گوز اوکندهدر :

بیگلرجه سنلردن بری مقدرات بشریه اوزرینه یک درین تأثیرات اجرا
 ایتمش اولان اقوام تورانیسه کندی ماضیلری حقنده یک اثر بر ایشلردر .
 بونلرک آبا واجدادی حقنده گوسترمش اولدقلری لاقیدی واهمال حقیقه شایان
 حیرتدر ؛ هیچ بر قوم ، هیچ بر عنصر ، هیچ بر عرق کندی تاریخنه ، مقدرات
 عرقیه سنه بوقدر بیکنه قالمشدر .

میلاد عیسی دن ۱۰۶۹ ییل سوکرا ، یعنی بوندن تخمیناً بیك سنه اول
 یازیش اولان و « قوداتقو بیلیک » یعنی « حکمت حکومت » نامنی طاشییان
 ال یازیشی بر تورک کتابنک مؤلفی تورکلرک بونقصاتی یک درین بر تأثرله حس
 ایتمشدر . اسکی تورک مدینتی حقنده یک مهم معلوماتی حاوی اولان شو اثری
 بز آتیده مفصلاً تدقیق و تحلیل ایده جگزر . یازیشک صاحبی اولان ذات
 تورکلرک ماضیلرینه قارشى لاقیدی و بیکنه لکلرینی نه قدر آجی بر لسانله یاد
 ایدیور ، و فردوسینک شهنامه سنده تورک قهرمانلغی تمثیل ایدن افراسیا یک
 تورکلرجه مجهول اولدیغنی سویله دکن سوکرا بر اثر تأسف و تأثر اولارق شو
 بیتی سویلیور :

« تاجیکلر بیتیکده بیتکمش مونی - بیتیکده یوخ ارسه کیم اوقیقورانی . »

بوگون ، یعنی « قوداتقو بیلیک » صاحبنک زمانندن بیك سنه کچدیکی ،
 تورکلرک بر چوق سلطنتلر تأسیس ایتمش بولوندقلری ، بعضی قطعاً حاکمه یک پارلاق
 بر مدینته و ادبیاته مالک اولمش اولدقلری حالده بوگون بیله بز ، اوتورک ال یازیشی
 صاحبنک شوساده ، صمیمی ، گوکلدن چیقمه ناله سنی تکرار ایده جک حالده یز .
 تورکلرک اصل و نسبلى ، وطن اصلیلری ، ماضیلری ، قبل الاسلام حال

و معیشتلری حقنده ، یالکیز عثمانلی تورکجه سنده دکل ، بالعموم تورکجه لرده نه قدر وثیقه ، نه قدر تألیفات موجوددر ؟ بونجه مؤلفلر ، محررلر ، مورخلر ، شاعرلر یتیشدیرمش اولدیغمز حالده کیم ونه زمان شو مسائل ایله اشتغال ایله مشدر ؟ بوتون شو سؤاللره مع التأسف یوزمز قیزاراراق بر جواب نفی مطلق و یرمک مجبوریتده یز ! زیرا قازان خانک وزیر ی رشیدالدینک « جامع تواریک » ی ، ابوالغازینک « شجره ترکیه » سی ، بابرشاهک « بابرنامه » سی ، اولیا جلینک سیاحت نامه سی ، سلیمان پاشانک تاریخ عالمی و صوگ زمانلرده نجیب عاصم بک افندینک همت و غیرتی ایله وجوده کلمش اولان « تورک تاریخی » استثناییدیلدیکی حالده لسانمزدده باشقه نه وارددر ؟ شونی ده علاوه ایدم که نجیب عاصم بکک تألیفه قدر بوتون یوقاریده ذکر ایتدیگمر تألیفات و تصنیفاتک کافه سی عینی منبعدن آلمشدر ، عینی معلوماتی تکرار ایله مشلرددر ؛ یعنی « جامع تواریک » ده کی نقل و حکایه ایله اکتفا ایتمشلرددر ؛ یکی هیچ بر تدقیقات و تحریاتده بولونما مشلرددر . بنابرین تورک مدنیتی تاریخی اوکره نمک ایچون ینه اجنبی منابعه مراجعت ایله مک ضرورتنده یز . بومابع بروجه آنیدر :

چین ، ایران ، بیزانس و آوروپا مستشرقلرینک تحریات و تألیفات ؛ فقط نجیب عاصم بکک تجربه سی استثناییدیلیرسه شمدی یه قدر شومابع بیله تدقیق ، تألیف و تصنیف اولونما مشدر ؛ بونلرک کافه سی بوندن سوکرا یاییلا جقدر .

وایشته بونگچوندرکه ، آفندیلر ، بورایه منتظم ، مرتب بر تورک مدنیتی تاریخی دیکله مک ایچون کلمش ایسه کز ، مایوس اولاجغکری شیمیدین اخطار ایدیورم . بنده کز بویله مشکل ، داها آتیده بحق تشکل ایدمک کرسی یی اشغاله هر کسدن داها آز مستحق و لایق اولدیغمی بک اعلا تقدیر ایدیورم ؛ وظیفه نک آغیرلغی ، اجرا ایدیلمه سی لازم اولان تشبثک یوکسکلگی ایله اقتدار و لیاقتمک متناسب اولما دیغنی ده هر کسدن زیاده حس ایدیورم ؛ مع التأسف شو کرسی یی بزدن داها مستحقلری اشغال ایتمک ایسته مدکلرندن ، عاجزده خواه ناخواه قبوله مجبور اولدم .

نیتم و مقصدم : « تورک مدنیتی تاریخی » نک بر کره شودارالفنونه کیرمه سی ،

بوراده كندينه برحق قازانماسى در . سزده عاجزك قصورلرني شوحسن نيتمه باغيشلارسكز ! بمله برابر آتیده تورك مدنيتى تاريخنى اوقوياجق ذوات ايچون زمين حاضرلايه جقسكز ! يوقاریده ذكر ايتمش اولديغمز منابعى برر برر برابرجه بوراده تدقيق ایده جگز ، دوغرويى يا گلشدن ، حقى ناحقندن آيراجغز ؛ اجداديمزك اونوتولمش خاطرملرني برر برر خاك نسيان آلتندن چيقارارق بر انقاض شكننده طوپلايه جغز . بوده برايش ، بروظيفه در . بووظيفه نك ايفاسى ، آتیده تورك مدنيتى تاريخنى بحق اوقوياجق ، يازاجق عالمرك ظهورينه زمين حاضرلار ، بزده بووسيله ايله بر حصه افتخاره حق قازانمش اولورز .

شيمدى يوقاریده وضع ايتمش اولديغمز سؤاله كلهلم : توركلر آسيای غربى يه يورومزدن اول ناصل بر مدنيتيه صاحب ايديلر ؟ بو سؤاله بن جواب ويرميه جگم ؛ بندن داها زياده صلاحيتدار ذواتك جوابلرندن نمونه اولارق برقاچنى بوراده ايراد ایده جگم :

۱۸۳۶ سنه سنده پارس شرق جمعيتى اعضاسندن Arthur Lumley Davids طرفندن تأليف ايدلمش اولان « كتاب العلم النافع فى تحصيل صرف ونحو تركى » نام اثرينك مقدمه سنده اسكى تورك مدنيتى حقنده فرانسه مشاهير علماسندن Bailly نك افكارنى شو صورتله تلخيص ايدىيور :

“L'ingénieur et savant Mr Bailly employa ses talents variés à prouver que les plaines de la Tartarie avaient été le berceau des arts, des sciences et de la civilisation, et que les anciens habitants furent les précepteurs éclairés du genre humain.

... L'invention du cycle des animaux, l'emploi des métaux, et les travaux qu'ils exercèrent pour les tirer du sein de la terre, l'existence des monuments dont les ruines attirent même aujourd'hui la curiosité des savants - la connaissance sinon l'invention des caractères alpha bétiques prouvent certainement un degré assez important de la civilisation.

« زكى ومدرك موسيو باي كندى دهاسنى تاتارستانك بر زمانلر صنايع ، علوم و مدنيت مهدي اولديغنى واهاليسنك ده بشريت ايچون رهبر بولونقلرني اثباته صرف ايله دى ؛ فى الحقيقه ادوار نجومك اختراعى ، معادنك

استعمالى ، اونلرى طوبراق آلتىدىن چىقارمىق اصولنىڭ كىشى ، انقازى آلتىدىن چىقارمىش ۋالىوم بىلە مىراقى جىلپ ايله مكدە بولونمىش اولان آثار - الف بانك اختراعى دىگىلەسە ھىچ اولمازسە كى قىدىم زماندە بىلە استعمالى - مەھم بىر درجە مدنىتىڭ موجودىتىنى اثبات ايدىيور .

يەنە عىنى كىتابىڭ مەقدەمە سىندە ۱۲ نىچى عصر مىلادى يە منسوب چىن مورخى ما - تو - آن - لى Ma-touan-li نىڭ شو شەھادىتى ارانە ايدىيور :

" Les Ouigours eurent des "Chiking" les "Lun-lu" les "Hyao-King" c'est-à-dire, poètes et historiens des dynasties; leur jeunesse et les fils de leurs chefs reçurent leur éducation dans des écoles et qu'ils apprenaient non seulement lire, mais qu'ils composaient aussi des vers et des poèmes. "

« اويغورلۇڭ شاعرلىرى ۋە مورخلىرى باردى ؛ اويغور كىچىلىكى ، اويغور اولولرىنىڭ چوقۇقلىرى مەكتەپلەردە تەربىيە ايدىلىرلردى ؛ بولنر يالڭىز اوقۇمىق دىگىل ، شعر ۋە داستان دە انشاد ايدىيورلردى . »

دىگەر بىر فرانسىز عالمى Abel Remusat - ۱۸۳۲ سەنەندە پارسىدە وفات ايلەمشىدەر - دىيور كە :

" Sous le regne de Hyao-ming (515 - 524) les Ouighours envoyèrent un ambassadeur à l'empereur de Chine pour le prier de permettre à un docteur du collège impérial nommé Lyaou-Lye de venir dans leur pays pour leur enseigner les lettres; cette demande leur fut accordée. "

« ھى - يا - او - مىنغ » كى زمانىدە اويغورلر ايمپراطور كى حضورىنە بىر سفير كوندەرك چىن دارالفنونىدە « لى - يا - او - لى » نامىدە كى عالم كىندى مەكتەپلەرنە كىلمەسە ۋە اورادە تەدرىساتە بولونماسە مەساعىدە ايسە دىلر . طلبلىرى اسعاف ايدىلدى . »

شىمەدىدە مەھسەر مىز اولان آلمان مستشرقلاردىن فون لوقوق - كە شىرقى تور كىستانە كىتمىش اولان ايكى فەنى ھىيائە اشتراك ايلەمشىدەر - اسكى تور كى مدنىتە دائىر نە يازىيور :

« اويغور ايمپراطورلىڭ پاتىختى خوجو شەھرى ايدى ، طورقان شەھرىنىڭ

ياقېتىدە بولۇنان «خوجو» يە بوگون «قاراخوجە» ياخود «ىدى شەر» دىنېلمىكدە در. بوراسى ، ايمپراطورلغك مدنيتجە اك متركى ، اك مزهر دورى ميلادك ۸ نجى ، ۹ نجى عصرلرېنە تصادف ايدن «خوجو» شېرىنك خرابەلرېدر . خوجوده معظم و حيرتقزا بر مدنيت واردى ؛ بو مدنيتك بوگونه قدر قالمش بر حيات شاهدرى شېرك عظيم بنالرى و پك چوق ال يازمەسى كتابەلرېدر . » [تورك يوردى : برنجى جلد ۱۱۳ نجى صحيفە.]

پشته دارالفنوى معلملردن دوكتور اسكندر مارقى اقدى دىيوركه :

«طوپراق آلتدن چيقمىش غايت قديم طوغلەلر دىه منقوش يازىلرله اك صوك كونلرك جريدەلرندە مطبوع يازىلر بزم عرقز اولان تورانىلرك شرفلرېنى حكاية ايدر ؛ بو اويله بر شاندركه ازمئە قبل التارىخيەدن بوگونه قدر متصل يگىنمك اوزره دوام ايدر و اصلا توقف ايله مز .

سزە آسپاليلر ، تورانىلر ، موغوللر ديسەلر ، چكىنمەيكز ؛ غرب اقليمى سزك صىجاق كوكسلىكزى صوغوتماسين ، و استقبالكزى غرب جهتندە آرادىغكز تقديرده بيله كوشكزك دوغدىنى شرق يوردىكزى اونوتمايكز ... توركلر ، چوواشلر ، ياقوتلر ، مانچولر ، تونغوزلر ، حتى ژاپونىاليلر و قورەلير هپ توران ؛ تعير ديگرله اورال - آلتاي عرقە منسوبدرلر ؛ شرقى آسپاده چين ، ژاپونيا ، قورە ، فورموز ، موغولستان تبيت قطعەلرندە ساكن تورانىلرك مجموع نفوسى بش يوز ميلیونە قدر اولوب بو مقدارە هندستاندە ياشايان و موغوللردن پك چوق فرقلرى اولمايان ماليلر داخل دگيلدر .

بونلرميلاد عيسادن ۳۰۰۰ سنە اول بوگونكى عراقدە سومر - آقاد دولتى و مدنيتى تشكيل ، خط ميخى يى ايجاد ، چيندە ديگر بردولت و ۱۲۴۰ سنە سنده ژاپونياه دوغرو آقينايدەرك اورادە ماليلرايله بالاختلاط ژاپونيا دولتى تاسيس ايله مشلردر ؛ صوگراينە عىنى تورانىلر غربە دوغرو آقنلر اجرا ايدەرك اولو آتپاللىرى ، صوكرادە محمود غزنويلرى ، جنگيزلرى ، اورخانلرى ، تيمورلرى وجودە گتيرمشلردر .

ايشته بوتون بوشهادتلردن سوگرا توركلرك قبل الاسلام مدنى اولديغندە
شبه ايديليرمى ؟

قارا قوروم نهرندە ، اورخون نهرى قيبلىرىندە طورفان خرابهلىرىندە - كه هب
اسكى تورك مدنيتىك مريد - مستشرق رادلوف ، طومسون ، فون لوقوق ،
سياح ياورتسيف ، دولاقوستك قارا طوبراقلر آلتنه كومولش اولان آتالريمىزك
اومنور آثاربديعەلى حقندەكى كشفيات و تحرياتلرني آتيدە برر برر بورادە
مطالعه ايدە جگىز و اوزمان توركلرك قبل الاسلام بيله منور و بحق افتخار
ايديله جك برماضى " مدنيتە مالك اولدقلىرىنه آرتيق شبهه من قالامايە جقدرد .
اصمى آغايف

سانلىمى

عتمانلىجه نك

يازيسى ، لغتى ، قواعدى ، ادبياتى

قواعدى

» باشى ۲ نجى بيلك ۱۲ نجى سايبىندە »

توركه ايچينده ايكي نوع قواعد كتابى طرفدارى يم . بيرنجيسى : صرفى
نحوى آرى آرى ايكي كتاب اوله رق تصنيف اتمەلى ، هر بير لرلرندە لسانى اينجه دن
اينجه تدقيق ايدوب توركه نك ديكر شعبه لريله ده قارشىلاشديره رق ، هر مسئله
ايچين دليللر ، شاهدلر كتيره رك احاطه لى بير صورتده مفصل ايكي اثر وجوده
كتيرمه لى . لسانىك صرف قسمنده تصريف اداتلرى او قدر موجز ، او قدر
معجزدر كه لسانىك اك چوغنه فائىددر ديسه بيليرم . اويله صيغه لر واردركه
عربجه يه چويريله جك اولسه بير سطر عبارە يازلىق لازم كلير . (دو كوشدور -
توليورميسكز) مثالزده (دو ك - ش - دور - ت - ل - يور - مى - سك - ز)